

Een onstuitbaar streven

Raden Mas Djajeng Pratomo, 22 februari 1914

Het is november 2014, 't Zand. In de hoek van de kamer zit een kleine man in een rode stoel. Zijn rollator en rolstoel staan binnen handbereik, zodat hij kan gaan en staan waar hij wil. Wij hadden hem bijna niet ontmoet. Tijdens ons interview met Marjati Pratomo vertelde zij dat onze afspraak met haar vader, Raden Mas Djajeng Pratomo, later die middag niet door zou gaan. Hij had verschrikkelijk gedroomd, het concentratiekampsyndroom had weer opgespeeld. Na het interview met Marjati belde zij toch nog even, waarna hij tot onze vreugde alsnog toestemde. Zo'n bijzondere ontmoeting hadden we niet willen missen. Vanuit zijn rode stoel vertelt hij: "Dat kampsyndroom is zo vreemd. De artsen hebben mij in 1947 al gewaarschuwd: doordat je in die kampen zoiets ernstigs meegemaakt hebt, blijft dat in je hersens zitten en komt dat door allerlei omstandigheden weer tevoorschijn, jaren en jaren later. Ze zeiden toen al: je komt er nooit vanaf. Ik droom alleen als er wat gebeurt, dan komt het ineens op."¹

Raden Mas

Djajeng Pratomo werd in 1914 geboren in Bagan Si Api-Api op Sumatra. Hij is de oudste zoon van dr. R.M. Pratomo en zijn vrouw Raden Sujatilah. Djajeng had één broer, Gondho, en twee jongere zussen. De familie behoort tot het Pakualamse huis, waaraan de adellijke titel 'Raden' te danken is. Veel leden van het Pakualamse huis staan bekend als cultureel heel begaafd, vooral in de architectuur en de Javaanse danskunst. Djajengs opa was regent. Hij gaf zijn zoon, Djajengs vader, de kans om medicijnen te studeren in Batavia. Tijdens zijn studie werd hij zich bewust van de koloniale verhoudingen. Toen hij klaar was met zijn studie, trok hij daarom weg.

"Verboden voor honden en inlanders"

Bij gebrek aan een lagere school in Bagan Si Api-Api moest Djajeng al op zeer jonge leeftijd uit huis. In Medan, waar hij wel onderwijs kon volgen, ging hij bij zijn oom wonen. Na drie jaar stuurde zijn vader hem naar de Tweede Europese Lagere School. Hier kon Djajeng een toets maken om toegelaten te worden tot het voortgezet onderwijs. Hij slaagde en werd, bij hoge uitzondering, geplaatst op de beste HBS: de Koning Willem III-School in Batavia. Dat de ongelijkheid in Nederlands-Indië groot was, merkte hij al gauw. Op Djajeng en één andere Indonesiër

na bestond de klas uitsluitend uit blanke jongens en enkele Indo's. Djajeng werd gediscrimineerd, zoals eigenlijk alle Indonesiërs in die tijd. Zo mocht hij niet in het zwembad Tjikini komen, omdat het daar 'verboden was voor honden en inlanders'.² In deze tijd woonde hij bij verschillende families en dat vond hij maar niets. Djajeng kon maar één keer per jaar naar huis omdat de reis naar Bagan Si Api-Api maar liefst vier dagen duurde. Uiteindelijk slaagde hij voor zijn eindexamen en ging hij naar de Medische School in Batavia. Na een jaar stuurde zijn vader hem naar Nederland om daar verder te studeren. "Ik had mij ingeschreven bij de Universiteit Leiden voor een medische studie. Mijn vader was de eerste arts die in Indonesië opgeleid was, maar hij kreeg minder betaald, minder dan wanneer je in Holland opgeleid was."¹

Opkomend fascisme

In 1936 kwam Djajeng in Nederland aan, maar zijn studie medicijnen hield hij maar één jaar vol. Hij stapte over naar de Economische Hogeschool in Rotterdam om economie te gaan studeren. Djajeng sloot zich aan bij *Perhimpunan Indonesia* (PI), een Indonesische studentenvereniging. Ook ging hij dansen bij de dansgroep *Insulinde*. Marjati: "Die dansgroep was natuurlijk leuk, maar het was tegelijkertijd een poging om mensen duidelijk te maken: 'Jongens, we moeten met zijn allen de handen ineenslaan om het fascisme te bestrijden.' Ze hielden ook manifestaties."³ *Insulinde* keerde zich tegen het opkomende fascisme in zowel Duitsland als Japan. Binnen de PI was men aanvankelijk bezig de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië te bewerkstelligen, zij wilden niet meer afhankelijk zijn van de koloniale macht. Met het opkomend fascisme bleken sommige PI-leden Japan echter als voorbeeld te zien. Dat leidde tot discussies. Djajeng was een van degenen die deze mensen ervan overtuigde dat het fascisme een nog grotere bedreiging voor de Indonesiërs vormde. Dit gevaar moest eerst bestreden worden.

Propaganda bij de BBC

Op Tweede Kerstdag 1937 ontmoette Djajeng in Schiedam Stijntje 'Stennie' Gret. Marjati: "Mijn moeder stond in Schiedam bij een boekhandel te kijken naar een boek over Javaanse dansen. Mijn vader vond haar blijkbaar zo leuk dat hij haar later op de brug heeft aangesproken."³ In 1939 ging Djajeng met

dansgroep *Insulinde* naar Engeland: “Voor de oorlog traden we op als propaganda bij de BBC in Londen. We dansten Indonesische dansen en het geld dat binnenkwam gaven we aan de strijd tegen de Japanners. Die waren toen al bezig om delen van China te veroveren.”¹ In Londen kreeg Djajeng bericht dat zijn vader was overleden. Marjati: “Zijn vader was tijdens een dienstreis van boord gevallen in de rivier bij Bagan Si Api-Api. Dat werd althans gezegd. Ze hebben hem nooit meer teruggevonden. We weten nog steeds niet wat er werkelijk gebeurd is.”³

Djajeng met zijn vader in de deuropening van het ziekenhuis in Bagan Si Api-Api. Links in de raamopening staat Djajengs moeder. Het is nu een groot ziekenhuis voor de regio Riau op Sumatra en het draagt de naam: RSUD dr. R.M. Pratomo.

“Geef ons een parlement!”

Toen de oorlog net was uitgebroken strandde bij Rotterdam een schip met veel Indonesische bemanningsleden, die nogal pro-Japans waren. Zij wilden, net zoals de PI in eerste instantie, Indonesische onafhankelijkheid. “Maar toen hebben de Indonesische studenten geprobeerd om hen te waarschuwen,” aldus Marjati. “Ze zeiden: ‘Nee, je moet niet met de Duitsers en de Japanners samenwerken! Dit is fascisme, dit is heel erg, dit kan gewoon niet, jullie moeten je bij het verzet aansluiten.’”³ Dit had de PI al wel gedaan, ondanks de houding van de Nederlandse regering in Engeland. De eerste Indonesische minister in dit kabinet, Soejono, deed in 1942 een hartstochtelijke oproep om het zelfbeschikkingsrecht aan Indonesië toe te kennen. Djajeng: “Wij Indonesiërs zeiden: Geef ons een volwaardig parlement na de oorlog, dan helpen wij jullie in de strijd tegen de Duitse nazi’s. Wij vroegen om een volwaardig parlement, geeneens onafhankelijkheid, nee gewoon een parlement.”¹ Tot drie keer toe werd dit verzoek afgewezen. De PI ging in de illegaliteit samenwerken met verzetskranten zoals *Het Parool*, *De Waarheid* en *Vrij Nederland*. Het leven van Djajeng veranderde volledig. Op de Economische Hogeschool leerde hij Wim Jorritsma kennen, die een eigen verzetsgroep had waar Stennie zich bij aansloot. Djajeng hielp Joden onderduiken en hield zich bezig met het voeren van propaganda.

“Beruchte regenjassen”

Op 19 januari 1943 stond er ineens een Duitser voor Stennies deur. Marjati: “Kennelijk is er in de verzetsgroep van Jorritsma verraad gepleegd. De groep werd opgerold. Mijn moeder was er echter niet en de hospita zei: ‘Ze zit waarschijnlijk bij haar verloofde.’ Zo zijn ze op Djajengs adres gekomen.”³ Stennie, die niet bij Djajeng bleek te zijn, werd op haar werk gearresteerd. Ze werd overgebracht naar gevangenis Haagsche Veer. Toen de Duitsers Djajengs huis doorzochten, zagen zij echter dat dit een studentenhuys van de PI was. Alle aanwezige bewoners werden gearresteerd, zo ook Djajeng. Zijn broer Gondho kwam op dat

moment net aanlopen. Hij beschrijft: ‘Ik was ongewild getuige van dit gebeuren. Op die bewuste dag zou mijn broer opgenomen worden in het ziekenhuis, voor een breukoperatie. Ik had met hem afgesproken hem af te gaan halen en naar het ziekenhuis te brengen. In de buurt van zijn adres aankomende, zag ik voor de deur een vreemde auto geparkeerd staan, met enige mannen eromheen, gehuld in die beruchte regenjassen van de SD en met de breedgerande vilthoed. Te laat om nog rechtsomkeert te maken, ben ik langzaam door blijven lopen en kwam juist naderbij op het tijdstip dat mijn broer de huisdeur werd uitgewerkt en de wagen ingeduwde, gevolgd door de agenten.’² Marjati: “Hij dacht: als ik omkeer, word ik ook gepakt. Hij heeft alles gezien en mijn vader heeft hem ook gezien.”³

Contact door het prikkeldraad

Djajeng werd die dag niet naar het ziekenhuis gebracht, maar vastgezet in politiegevangenis Haagsche Veer. Hij werd als *Schutzhäftling* in preventieve hechtenis genomen. Marjati: “Mijn vader zat natuurlijk in *Perhimpunan Indonesia*. Men wist niet helemaal precies wat zij nou eigenlijk uitvoerden. Hij is dus uit voorzorg opgepakt.”¹ Djajeng werd op 24 februari overgebracht naar concentratiekamp Vught en een paar maanden later werd ook Stennie hiernaartoe gestuurd. Beiden waren ze werkzaam in het Philips-Kommando. Stiekem hadden ze af en toe contact door het prikkeldraad dat de mannen van de vrouwen scheidde. Djajeng wist enkele briefjes uit Vught te smokkelen. Zo kon hij de PI melden dat ze de zaak beperkt hadden kunnen houden tot de groep Jorritsma, waardoor de PI haar verzetswerk weer kon oppakken. Op 24 mei 1944, bijna anderhalf jaar na zijn arrestatie, werd Djajeng op transport gezet naar Dachau.

Tewerkgesteld in het Revier

In Dachau verrichtte Djajeng van juli tot september 1944 dwangarbeid voor vliegtuigbouwer Messerschmitt. Op 6 augustus 1945 schreef hij hierover in een brief aan Stennie: ‘Het ging wel. Geen te zwaar werk. Wel ontzettend lange werkuren. In september werd het commando opgeheven wegens gebrek aan materiaal. Toen heb ik zwaar moeten vechten om niet op transport gezet te worden. Dat zou een zekere dood betekenen.’⁴

Na de dwangarbeid voor Messerschmitt wist Djajeng een baantje te bemachtigen in het *Revier*, de ziekenboeg in het kamp. Hij werkte op de vlektyfusafdeling in barak 7. Hierover schreef hij: ‘Na veel moeite was het mij gelukt om in het *Revier* tewerkgesteld te worden. Als leerling-verpleger, daar ik nogal veel van de geneeskunde afweet, ben ik na enkele weken meteen verpleger geworden.’⁴ Begin 1945 bereikte de vlektyfusedemie in het kamp een hoogtepunt. Djajeng: ‘Het was erg zwaar werken en het gevaar was ook zo verrekke groot omdat wij de luizen⁽¹⁾ nooit geheel hebben kunnen vernietigen. In plaats van minder kregen wij dan op den duur hoe langer meer luizen in het kamp. Hopeloos was die bestrijding van de luizen. Het was een hopeloze bende in Dachau.’⁴

Nico Rost, die net als Djajeng in mei vanuit Vught in Dachau was aangekomen, werd in juni 1944 opgenomen in het *Revier*. Later werd hij *Revierläufer*. Hij moest boodschappen doen en de zieken- en dodenlijsten verzamelen. Rost hield in het geheim een dagboek bij. Op de avond van 9 januari 1945 schreef hij over het verplegerswerk van Djajeng: ‘Gijs [van Münster] was vandaag wat helderder. Hij vroeg naar Pratomo en ik ben hem dadelijk op het tyfusblok, waar hij verpleger is, gaan zoeken. Gijs spreekt nu veel over zijn jeugd en over Indonesië, schijnt veel

⁽¹⁾ *Vlektyfus wordt verspreid via luizen.*

aan de tijd te denken, dat hij daar gewerkt heeft en gevochten voor de rechten der Inlanders. Hij was als een kind zo blij toen Prat kwam.⁶

Onbaatzuchtige zorg

Djajeng verzorgde in het *Revier* ook Mirdamat Seidow, uit Bakoe in Azerbeidjan. Seidow schreef jaren later: 'Ik ontmoette Djajeng Pratomo in 1944 in ziekenhuisbarak no. 7 voor besmettelijke ziekten van het Hitler-concentratiekamp Dachau. Bij deze ontmoeting nam ik de indrukwekkende zorg waar die Pratomo had voor de patiënten en zijn onstuitbaar streven om zonder met zichzelf rekening te houden iets goeds te doen en om het lijden van de patiënten te verlichten.'⁷

Djajeng werkte samen met de Sovjet-Arts A. Kowalenko, die zeer goed op de hoogte was van de behandeling van vlektyfus. Seidow: 'Toen ik in januari 1945 in het kamp vlektyfus kreeg hebben Kowalenko en zijn trouwe helper Pratomo mij op alle mogelijke manieren verzorgd. Zij waren het in de eerste plaats die mij van de dood hebben gered.'⁷ Djajeng schreef na de oorlog zelf over die tijd: 'Iedere ochtend bij het opstaan vond ik in de bedden tientallen doden, bezweken onder de vlektyfus. [...] Met een helper, een Russische jongen van 15 jaar, bracht ik de doden naar de *Totenkammer*. Iedere ochtend kwamen er weer tientallen bij, op het laatst moesten wij ze op elkaar stapelen. De stapel werd hoger en hoger. Wij moesten een ladder nemen om de doden er op te kunnen leggen.'⁵

In Dachau zijn ook veel artsen en verplegers gestorven aan de tyfus. Djajeng: 'Ik begrijp niet hoe ik er helemaal vrij van gebleven ben. Gedurende die tweeëneenhalf jaar kampleven heb ik werkelijk erg veel geluk gehad.'⁵

Stennie en Djajeng in 1938. Djajeng is zelf de fotograaf van deze foto, gemaakt met de zelfontspanner. "Een 'mechanische' selfie", aldus Marjati.

Verzet

Stennie werd vanuit Vught naar het vrouwenkamp Ravensbrück gebracht. Vanuit Ravensbrück en Dachau hebben Stennie en Djajeng met elkaar kunnen corresponderen. Dat was uitzonderlijk, omdat dit alleen mogelijk was wanneer je wist welk kampnummer diegene had en in welk blok hij zat. Ze schreven bijvoorbeeld naar elkaar dat het mooi weer was. Marjati: "Alles werd geopend, gelezen, gecensureerd. Je kon niet schrijven hoe het echt was. Je leest tussen de regels door..."³

In de kampen ging het ondergrondse verzet door, maar nu internationaal. De gevangenen probeerden er altijd voor te zorgen dat de *Blockälteste*, die aan het hoofd van de barak stond, een politiek gevangene was. Djajeng deed niet alleen mee aan het verzet in de barakken, maar probeerde ook met dr. Kowalenko levens te redden. Natuurlijk door de zieken te verplegen, maar ook door de *Totenzettel* te manipuleren. Zieke gevangenen werden stiekem doodverklaard, op papier. 'Aan de

SS'er die hem op kwam halen 'voor verhoor' konden wij dan zeggen: 'Die man leeft niet meer!' De SS kon dat niet meer controleren door de massale sterfte en de chaos.'⁵

"We juichten, zwaaiden, huilden"

Begin april 1945 merkte Djajeng dat de nazi's in het nauw zaten. Langzaam maar zeker drong het tot hem door dat het einde van de oorlog nabij was. 'Op de middag van 29 april 1945 was het zover. De Amerikanen waren vlakbij. Ik zag de eerste jeeps met Amerikaanse soldaten verschijnen voor de poort. We juichten, zwaaiden en huilden.'⁵ Djajeng kon het niet geloven. Hij ging snel terug naar zijn barak. 'Ik kan mij nog duidelijk herinneren hoe ik toen op een stoel neerplofte en lange tijd stil voor mij uit bleef staren. Ik kon het niet vatten dat ik het toch gehaald had...'⁵

Het ziekenhuis werd ontruimd en de ongeveer tweeduizend tyfuspatiënten werden in de ziekenhuizen van de SS ondergebracht. 'Ik was zo dolgelukkig dat we eindelijk uit Dachau weg konden gaan, maar toch was ik een beetje bedroefd omdat ik afscheid moest nemen van mijn beste kameraad, de aller-, allerbeste kameraad die ik ooit heb gehad, een Joegoslavische partizaan.'⁵ Dr. Kowalenko bleef bij de patiënten. 'Hij vroeg mij of ik hem weer wilde helpen. Maar ik had geen kracht en geen moed meer om dat zware werk voort te zetten.'⁵

Bloeiende struiken

Djajeng werd door het *International Prisoner Committee* gevraagd om het kamp te bewaken en mogelijke plunderingen te voorkomen. De Amerikanen drukten hem een geweer in zijn handen. Daar had zijn vader hem al mee leren omgaan, vanwege de krokodillen in de rivier bij Bagan Si Api-Api. Djajeng kreeg een speciale pas waarmee hij vrije toegang kreeg tot alle gebouwen. 'Wij werden ondergebracht in het *Jourhaus*, het wachtgebouw boven de poort.'⁵ Djajeng kon de vrijheid weer proeven. Na hier tweeëneenhalf jaar van beroofd te zijn geweest schreef hij: 'Ik kon overal buiten het kamp komen en zag de prachtige bloeiende struiken en het mooie meer op het terrein waar de SS'ers, onze bewakers en beulen, gehuisvest waren. Wat een verschil met de kale, troosteloze troep binnen de vier muren met de dreigende wachttorens, waar 32.000 gevangenen uit heel Europa opeen gepropt zaten.'⁵

Repatriëring

Op 27 mei 1945 ging Djajeng met 115 anderen met de groep Pieké, de zevende groep Nederlanders, in een vrachtwagen naar huis. Het was een grote colonne. 'Aan de nachtmerrie en tweeëneenhalf jaar nazikampen was een einde gekomen', aldus ex-gevangene nummer 69053.⁵ Hij was weer Djajeng Pratomo geworden. Gondho, die tot de bevrijding in het verzet had gezeten, had de oorlog ook overleefd, net als Stennie. Zij was door het Rode Kruis overgebracht naar Zweden en hielp daar bij de repatriëring van de Nederlandse vrouwen. Op één van de lijsten van het Rode Kruis, met namen van mensen die levend uit de kampen waren gekomen, zag zij de naam van Djajeng. Ze schreven elkaar brieven. In Vught hadden ze afscheid van elkaar moeten nemen. Zestien maanden later, op 10 september 1945, zagen ze elkaar weer terug.

De Tweede Wereldoorlog was dan wel voorbij, Indonesië was nog niet onafhankelijk. De strijd ging door. Djajeng en Stennie, die op 6 februari 1946 waren getrouwd, gingen de journalistiek in. Djajeng werd hoofdredacteur van het weekblad van *Perhimpunan Indonesia*. De PI probeerde militair ingrijpen van Nederland in Nederlands-Indië te voorkomen. Ze probeerde de Nederlanders ervan te overtuigen te blijven samenwerken.

Djajeng werd benoemd tot vertegenwoordiger in Nederland van het Indonesische Ministerie van Voorlichting.

Onderduiken

In 1947 gingen Stennie en Djajeng naar het Wereldjeugdfestival in Praag. *Insulinde*, de dansgroep van Djajeng, mocht hier optreden. Na het festival gingen ze samen naar Joegoslavië om te werken aan de wederopbouw daar. Samen met jongeren uit alle delen van Europa, de Internationale Brigades, werkten ze aan de internationale Jeugdspoorweg *Omladinska Pruga*. In 1952, een half jaar na de geboorte van Marjati, moest Djajeng echter onderduiken. Marjati: "In die tijd speelde de kwestie Nieuw-Guinea⁽²⁾, het huidige Papoea of Irian Jaya. Een paar leden van de PI, onder wie R.M. Sunito en Go Gien Tjwan werden opgepakt en als ongewenste vreemdelingen het land uitgezet. Toen besloot mijn vader om onder te duiken. Na een halfjaar kwam hij weer boven water."³

In september 1965 zou Djajeng zijn moeder bezoeken in Indonesië. De vliegtickets naar Indonesië lagen al klaar, maar door de staatsgreep van Soeharto kon de reis niet doorgaan. Djajengs moeder overleed vijf jaar later; in 1936 had hij haar en zijn vader voor het laatst gezien. Een verhuizing naar Indonesië zat er vanaf dat moment al helemaal niet meer in en daarom vroeg Djajeng de Nederlandse nationaliteit aan. Hij ging werken bij boekhandel en uitgeverij Pegasus, Stennie werkte bij de Stichting Industriële Vormgeving en was later actief bij Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück.

Concentratiekampsyndroom

In 1974 kreeg Djajeng van Stichting 1940-1945 een verzetspensioen. Het concentratiekampsyndroom kwam hevig op. Hij kon niet meer werken. Marjati: "Mijn ouders hebben mij hier nooit mee willen belasten. Ik wist wel dat mijn vader hele erge dingen had meegemaakt in de kampen. Op een gegeven moment ging hij dingen vertellen, op een heel onverwacht moment. Het was op een verjaardagsfeest, daar was een discussie over van alles en nog wat gaande en dat was niet naar de zin van mijn vader. Toen vertelde hij opeens: 'Nou, wij hadden het heel erg in het kamp. Ik heb lijken moeten stapelen en toen ben ik er middenin gevallen, want de trap viel om.' Daar heb ik ook wel een tijd mee gezeten. Op een gegeven moment ging ik zelf dromen dat ik in een kamp zat. Pas later, toen ik begin dertig was, is dat overgegaan. Het is onvoorstelbaar. Ik

⁽²⁾ Toen Indonesië onafhankelijk werd, bleef Nederlands Nieuw-Guinea (Papoea) een Nederlandse kolonie. De Papoea's wilden onafhankelijkheid. In 1963 werd het bestuur overgedragen aan Indonesië, op voorwaarde dat er een volksraadpleging zou komen. Die vond in 1969 plaats, maar de stemgerechtigden stemden onder dwang voor bestuur door Indonesië.

Geschreven door Jeannot Mets (1996) en Fedde van der Herberg (1997) voor het herinneringsboek in de Verzoeningskerk in de Gedenkstätte Dachau en hun vwo-profielwerkstuk.

Belangrijkste bronnen:

1. Interview Djajeng Pratomo, door Fedde en Jeannot, 20 november 2014
 2. Pratomo, Marjati, De eeuw van Raden Mas Djajeng Pratomo, ongepubliceerde beknopte biografie, 2014
 3. Interview Marjati Pratomo, door Fedde en Jeannot, 20 november 2014
 4. Brief van Djajeng aan Stennie, 6 augustus 1945
 5. Pratomo, Djajeng, Einde van een nachtmerrie, in: Nationaal Dachau Monument, Stichting Nationaal Dachau Monument, 1996
 6. Rost, Nico, Goethe in Dachau, 1946
 7. Seidow, Mirdama, ingezonden brief, in: Negeri Sovjet, 22 november 1958
- Archiefstukken Oorlogsnazorg Rode Kruis Den Haag
Archiefstukken ITS Bad Arolsen

't Zand, 8 maart 2015

denk dat mijn vader vooral veel droomt over de tijd dat hij gewoon iedereen dood zag gaan en daar niks aan kon doen, honderden per dag. Dan moest hij ze wegbrengen en op de stapels leggen."³

Een familiefoto van na de oorlog: Djajeng, Marjati en Stennie, met wederom Djajeng als 'fotograaf'.

Trots

Het is november 2014, 't Zand. Djajeng Pratomo kijkt vanuit zijn rode stoel naar buiten. Trots vertelt hij over zijn kleinzoon Rubén, die luchtverkeersleider is op Schiphol. "Het is een zwaar beroep. Je mag tweeënhalf uur werken en daarna moet je even rusten. Alles moet uit je hersens, alles moet schoon zijn van de vorige periode. Van de twaalfhonderd kandidaten uit zijn tijd, zijn er maar drie overgebleven."¹

Raden Mas Djajeng Pratomo, de man die zoveel meemaakte, is bijna 101. Vanuit zijn rode stoel volgt hij het nieuws nog elke dag. "Ik ben zo getroffen door die toestanden in Afrika. Er zijn zo veel slachtoffers, al die kinderen, het is verschrikkelijk."¹ De gebeurtenissen in de wereld hebben hem altijd beziggehouden, maar zijn lichamelijke gesteldheid krijgt steeds meer vat op hem. "Slapen is een probleem. Ze controleren drie of vier keer per nacht of ik er nog ben."¹

We gaan naar huis. We nemen nog een foto met Djajeng. Daadrachtig schudt hij ons de hand. We nemen afscheid en draaien ons nog een keer om en zien de kleine man in de rode stoel, met naast hem een groot computerscherm. Marjati: "Af en toe stuurt hij nog een mailtje naar mij, met de boodschappen."³